

ՄԱՏԵՆԱԻՑԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Հայկական բանասիրութիւնը իրաւ է շատ դանդաղ, բայց հաստատուն և դրական քայլերով առաջ է ընթանում նպաստելով պատմական, գրական և լեզուաբանական բազմաթիւ խնդիրների պարզաբանելուն: Եւ այս դէպքում հայերից պահանջ են աշխատում օտարազգի ուսումնականները: Եթէ մի տեսակ սահմանաքար ընդունենք այն համոզում տեսութիւնը, որ 1890 թուին տուեց վաղամեռ Շուստրի եւրոպացի ուսումնականը՝ Հայագիտութեան ուսումնասիրութիւնը Եւրոպայում, որ պարունակում է համառօտ պատմութիւն եւրոպացի ուսումնականների կատարած գերի հայագիտութեան մէջ և միջոց տալիս հետաքրքրուողներին տեղեկանալու թէ ինչ են կատարել այլ և այլ յայտնի և հաշակ ստացած հայագէտներ — մի աշխատանք, որի նմանը հայ մասնագէտների վերաբերմամբ չկայ կատարում: — և փորձենք տեսնելու թէ այնուհետեւ, այս վերջի տամնամեակում, ինչ է կատարուել հայ բանասիրութեան համար, կարող ենք մասնանիչ անել մի քանի գրական արդիւնքների վրայ:

Շուստրի կատարածից աւելի լայն ծրագրով հանդուցեալ Ս. փ. Պարսնեանն էր հետամուտ մանրամասնի մի հաւաքել ինչ որ առաջ և իւր օրով գրուել և գրուում է հայկական պատմական-գրական կեանքի համար: Կըհրատարակուի արդեւ, այդ աշխատութիւնը, թէ ուրիշ լաւ սկսումքների պէս ձեռագիր մնալով, ձեռքէ-ձեռք կանցնի և նրա տարիների քրանածան աշխատանքը կըկորչի անհետ, դժուար է դուշակել: Ժամանակն ընթանում է նո-

բանսը պահանջներով և անկորուստ է մնում միայն գրական ի կառար ածած գործը:

Այդ մտածելով, որսչեցինք ապագայի մեր ձեռքի տակ անցնող, ուսումնական արժէք ունեցող աշխատութիւնների մասին համառօտ տեղեկութիւններ, որ եթէ հնար լինի շարունակել, իւր ամբողջութեամբ, անկասկած, կունենայ յայտնի օգուտներ: Մենք սրանով որոշ խոստում չենք անում, որ կառարելը այնքան էլ հեշտ չի լինում, թէ անձնական և թէ ուրիշ հանդամանքների շնորհիւ: Մեր ապագայը համեմատ է լինելու խորագրով թեան և դրան կարող են մասնակցել շատ շատերը, մանաւանդ արատահամարժէք հայ ուսանողներ, որովհետեւ մենք միշտ հնարաւորութիւն չենք ունենալ տեղեկանալ, թէ այնտեղ ինչ է գրում մեր պատմութեան և դրականութեան մասին: Հարկաւ, մենք չենք սահմանափակուիլ միայն օտարազգիների գրածքներով:

В. Родивкошъ. Къ сказанію о сношеніяхъ Эдесскаго вѣязи Авгара со Христомъ Свасителемъ (Труды Кіевской Духовной Академіи, 1903, Іюль, стр. 501—513).— Բողնիկի, Եղեւթայի Արգար իշխանի Յիսուս Գրիտտոսի հետ ունեցած յարաբերութեան մասին գրածքի առթիւ: Այդ յօդուածը մենք չենք կարդացել, այլ նրա մասին դտանք մի փոքրիկ գրախօսական «Բիզանդական ժամանակագիր» ամսագրերով (Бизантійскій Временникъ, т. X, 1903, стр. 229, 230) և ուշադրութիւն դարձրինք նրա վրայ, որովհետեւ յօդուածագիրը հրատարակ է եկել հերքելու վերջի տարիներս «Արգարի դրոյցի» մասին յայտնուած կարծիքները: Հայ ընթերցողին բաւ ծանօթ է Աերուբնայ Ասորու թուղթը, թէ Մովսէս Խորենացու պատմութիւնից և թէ իրեն՝ Աերուբնայի բնագրի հայերէն թարգմանութեան երևան գալուց և հրատարակուելուց յետոյ: Այդ թղթի մէջ Աերուբնան պատմում է Արգար թագաւորի ծանր հիւանդութեան բժշկութիւնը և Եղեւթայի քրիստոնեայ անդրանիկ եկեղեցու հաստատութիւնը: Եւ-

րոպացի մի շարք ուսումնականներ, մանաւանդ Ղերութնայի գրուածքի ասորերէն ընագրի գիւտից յետոյ, բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրել են այդ գրուածքը և ընդհանրապէս այն եզրակացութեան եկել, որ Աբգարի յարարերութիւնը Փրկչի հետ չունի պատմական ճշմարտութիւն և որ մինչև անգամ ամբողջ գրուածքը, ոչ թէ փրկչական առաջին, այլ երկրորդ երրորդ դարու գործ է։ Նոյն մտքով նորերս մի յօդուած է գրել գերմանացի Շըվարց ուսումնականը (*Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft*, 1903, № 1, p. 6166), որի դէմ և ուս յօդուածագիրը պաշտպանում է Ղերութնայի գրուածքի վաւերականութիւնը, հաստատելով որ Աբգար թագաւորը իսկապէս նամակ է գրել Փրկչին, դեսպաններ ուղարկել և Տիրոջ ընդունել անձեռագործ դաստառակը։ Ինչպէս քրննագատը վկայում է, պ. Ռոզնիկովը յենում է արդէն քաջածանօթ հեղինակների գրուածքների վրայ, Եւսերիոս Կեսարացու, Եփրեմ Ասորու, Եւագրի, Մովսէս Խորենացու, Պրակոպիոսի վրայ, հետևապէս և նոր աղբիւր չունի։ Քանի որ բուն յօդուածը մեր աչքի առաջ չունինք, քրննագատն էլ յօդուածագրի պատճառաբանութեան մասին որոշ կարծիք չի յայտնում, մեզ համար մնում են թէական, թէ սրբան հիմնաւոր են յօդուածների մտքերը և արդեւք կարևոր խնդրի առթիւ նոր բան ունի ասած։

F. Macler, *Moïse de Khoren et les travaux d'August Carrière*—Ֆ. Մակլեր, *Մովսէս Խորենացի և Օգիւստ Կարիերի աշխատութիւնները* (*Revue archéologique*, 3 série, 41 (1902) p. 293—304)։ Ֆրանսիացի հայագէտ Կարիերը եւրոպացի մասնագէտների շրջանում և գլխաւորապէս հայերիս մէջ, անուն հանեց սկսած վերջին իննսուն թուականից, երբ սկսեց ուսումնասիրել Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը և յատկապէս այդ գրուածքի ժամանակի խնդիրը։ Նրա պաշտպանած կարծիքները՝ թէ Խորենացին օգտուել է Փոքր կոչուած Սոկրատի պատմութիւնից և Մաղաղասի ժամանակագրութիւնից, ոչ միայն չհաս-

տատուեցին, այլ Սոկրատի վերաբերմամբ միանգամայն հերքուեցին: Չնայած այդ հանգամանքին, հանդուցեալ հայագէտը մեծ ծառայութիւն է մատուցել Խորենացու ուսումնասիրութեանը: Նրա յօդուածներն յարուցած հետաքրքրութեան շնորհիւ, համարեա բոլոր հայագէտները աւելի կամ պակաս ուշագրութեամբ զբաղուեցին Խորենացու խնդրով և ստեղծուեց մի պատկառելի գրականութիւն: Անկասկած այդ հանգամանքի շնորհիւն է, որ Կարիերի կենսագիր պ. Ֆ. Մակլերը իւր շարագրութեան խորագիրը նշանակել է՝ Մովսէս Խորենացի և Օգիւստ Կարիերի աշխատութիւնները:

H. F. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie (Revue de l'Orient Chrétien, 7 (1902) p. 277—302, 509—542) — Հայաստանի քաղաքական և կրօնական պատմութիւնը (В. Временикъ IX (1902) էջ 582): Յօդուած է արգեք, թէ յատուկ աշխատութիւն Հայաստանի կրօնական և քաղաքական անցեալի մասին, ոչինչ ասել չենք կարող, որովհետև ձեռքի տակ չունինք ոչ գրուածքը, ոչ էլ յիշատակութիւն՝ բովանդակութեան մասին:

Fr. Maria Esteves Pereira, Vida de S. Gregorio, patriarcha da Armenia. Conversão dos Armenios ao christianismo. Versão ethiopica (1902 (?) 42 էրես ընդամենը:?) — Ֆր. Մարիա Էստեվէս Պերեյրա, Ս. Գրիգորի, Հայոց պատրիարքի վարքը. Հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելը, Եթովպերէնից թարգմանած: Հեղինակը, պորտուգալցի, քննում է հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելը, հիմնուելով գլխաւորապէս Ագաթանգեղոսի պատմութեան վրայ և ապա երկու ձեռագրից, մէկը Բերլինում, միւսը Բրիտանական մուզէում, արտասուում է եթովպերէն բնագիրը և որա հետ տալիս պորտուգալարէն թարգմանութիւնը: Հայ ընթերցողը գիտէ անշուշտ, որ Լուսաւորիչը սրբոց կարգն է դասուած՝ թէ օրթոդոքս, թէ լատին և թէ ուրիշ հին եկեղեցիներում: Նրա վարքը վաղուց ծանօթ և

քանիցս հրատարակուած է յայն և լատին լեզուներով։ Անցեալ, 1902 թ. պր. Մառք Սինայի վանքում գտաւ Ազաթանգեղոսի պատմութեան, կամ Լուսաւորչի վարքի արարերէն բնագիրը ևս, որ խոստանում է մեծ լոյս սխուել պատմութեան հայերէն բնագրի վրայ։ Ներկայումս ս. էջմիածնում կատարուած է մի լուրջ աշխատութիւն. Գալուստ սարկաւազը և Սա. Կանայեանը ամիսներից ի վեր բազմաատում են Մայր Աթոռի մատենադարանի Ազաթանգեղոսի բազմաթիւ ձեռագրերը և այժմ ձեռնամուխ են հրատարակութեան համար բնագիր պատրաստելու։ Կանխում ենք յայտնելու, որ ստացուած բնագիրը ըստ ամենայնի գոհացուցիչ է և խոստանում է եղածի բազմաթիւ թերութիւնները լրացնելու։ Պէտք է հաւատալ, որ կատարուած աշխատութիւններից յետոյ կըզանուի մէկը, որ իրեն նպատակ կընտրի մանրամասն ուսումնասիրել Լուսաւորչի կեանքը, օժանդակ առնելով համաշխարհային քրիստոնեայ գրականութեան ազրիւրները։

Христамѳоръ Кучукъ-Іоаннесовъ, Письмо императора Іоанна Вимвехія къ армянскому царю Ашоту III.—(Византійскій Временникъ т. X 1903 стр. 91—101)—Յովհաննէս Չուկիկի կայսեր թուղթը հայոց Աշոտ Գ. թագաւորին։ Սա թարգմանութիւն է Մաթթէոս Առհայեցու պատմութեան մէջ եզրոյ թղթին, որից ժամանակին սուսերէն լեզուով քաղուածքներ է աշել պր. Ն. Մառք իւր «Сказаніе о католикохъ Петра и учениома Іоаниѳъ Козерикъ» СІВ, 1895, իսկ ամբողջական թարգմանութիւնը վաղուց յայտնի էր Եւրոպացիներին Աէն Մարտէնի, Դիւլորիէյի և Շլուսերգերի (L'Éropee Byzantine à la fin du deuxième siècle) աշխատութիւններից։ Պ. Յովհաննիսեանը մի փոքրիկ յառաջարանից յետոյ, նուիրուած նախընթաց հրատարակութիւններին, սուսերէն լեզուով տալիս է ամբողջ թարգմանութիւնը, բնագիր բնագրիցով Վաղարշապատի 1898 թ. հրատարակութիւնը։ Թարգմանութեան կցած են ընդարձակ ծանօթութիւններ։

М. Джанашивили նկարագրում է 1903 թ. Тифлисский Листокъ-ում X, XI. դարու մի ձեռագիր, որի մէջ կայ «Письмо царя Авгаря къ Спасителю» (Виз. Времени, X, стр. 340). Չեռ. դանում է Թիֆլիզի եկեղեցական թանգարանում, № 95: Մեծագիր ձեռագրում կայ նաև «Ծուշանիկ թագուհու վարքը, որ թագուած է Թիֆլիզի Մեռեխի եկեղեցում» (եր. 735):

Առբերդոյ Ս. Աստուածածնի վանքը, որ այժմ կոչւում է Յարբերդ, գտնւում է Նարեկայ վանքի հանդէպ մի ձորակի մէջ և մօտն ապրում են 8 տուն հայեր: Վանքի շէնքը թէև փոքր, բայց բուսական շնորհքին է: Վանքի մէջ եղած ճաշոց ձեռագրում հետևեալ յիշատակարանը կայ. «Ես Տէր Յովհաննէս քահանայ, որ իմ օրդի Տէր Աարդան քահանային, որ էր վանից հայր Առբերդոյ վանից ս. Աստուածածնին և ս. Յովհաննիսին և յետ մեռանելոյ հօրն իմոյ Ժառանգեցի զհայրենի աթոռն իմ զամս երեսուն ի ՌՃԾԻ թվին, նոր նորոգեցի զվանքս սրբաառաջ քարամբ և զայս ճաշոց գիրք և բուն մաշթոց մի առեալ եղի ի դուն մեր հայրենի վանից Առբերդոյ: Եղև այս ի թվին ՌՃՀԴ ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի կաթուղիկոսի» (Ազթամարայ):

Վանքում գտնւում են յիշեալ ճաշոցը և մի Աւետարան մականուանեալ «հրաշալի»: Վանքի սահմանների մօտ կայ Կալայապոյ կոչուած աւերակ բերդը, որի մօտ կան նաև ուրիշ աւերակներ, Մարդապէլնոց, Պաղգատի և Շմշեմայ անուններով:

Ս. Գէորգայ վանքի Փութիս, «Բաղմաթիս միաբաններէ բաղկացեալ ճոխ դպրեմանք մ'ունեցած է ԺՆ, ԺԶ դարերու մէջ, ինչպէս կըրցօցնեն գրչագիր յիշատակարանները, ըլլալով նաև իբրև ասիական ս. Բեռնարդոս մը, ուր ջարդ թէ ամառն և թէ մանաւանդ ձմեռը կտարտատանին ամեն կարգի ճամբորդներ, այնպէս որ շատ անգամ օրեկան 50-էն աւելի հաց ուտողներ կըլլան հստա

Վանքը գտնուում է Վանի նահանգում, Եզերով լեռան վրայ (Ուխտագնացութիւն և ուսումնասիրութիւն, Խաչիկ Լեւոնեան, Բիւզանդիոն, 1903, № 2, 148—2, 149):

Ստացուել են մասնագիտական կամ նոյնպիսի բնաւորութիւն կրող աշխատութիւններ Մայր Աթոռի մատենադարանի համար, որոնց մասին «Արարատ»-ի հետեւալ համարներից մէկում աւելի մերձաւոր տեղեկութիւն կը տրուի:

Проф. Н. Марр, Грамматика древне-армянского языка, этимология. СПб. 1903.

—Тексты и Разысканія по армяно-грузинской филологіи. V. Критика и мелкія статьи. СПб. 1903, 73 էջ:

—Арабское извлечение из сирійской хроники Марибаса. СПб. 1902, 14 էջ (Տես Արարատ 1903, փետրուար, էջ 235—241):

—Предварительный отчетъ о работахъ на Синаѣ, веденныхъ въ сотрудничествѣ съ И. А. Джваховымъ, и въ Іерусалимѣ, въ поѣздку 1902 г. (апрѣль-ноябрь). СПб. 1903, 51 էջ (Изъ Сообщ. Импер. Прав. Палест. Общ. т. XIV, ч. II (1903 г.).

—М. Джанашвили, Литература IX—X вѣковъ, Тифлисъ, 1891, стр. 118—196 (Учебная книга) (Отгискъ изъ IX тома. № 3 и 4 „Византійскаго Временника“, 1903 г.).

—Къ столѣтію дня Рожденія М. И. Броссе. СПб. 1902, 6 էջ:

A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique. Vienne, 1903. XX+116 էջ:

Թարուլ Վանանդեան, Ոսկեդարեան հայերէսի խնդիրը (Արատապութիւն 2. Ամսօրեայ թերթից), 30 էջ:

Հ. Գ. Գալեմբարեան, Ոսկեդարեան և Ոչ-ոսկեդարեան հայերէսի խնդիրը (Արատապած 2. Ամսօրեայ թերթից), 58 էջ:

Архимандритъ Месропъ Теръ-Мовсисянъ, Раскопки развалинъ церкви св. Григорія близъ Эчмиадзина, СПб. 1903, 48 էջ և լուսատիպ նկարների մի տետրակ 20 լուսատիպ տախտակներով: Մեր այս աշխատութիւնը Արատապած է „Извѣст. Импер. Археол. Ком. выпускъ 7“.

Ն. Վ. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Շուշի, 1903. 808 էջ:

Христафоръ Кучукъ-Иоаннесовъ, Письмо императора Іоанна Цимисхія къ армянскому царю Ашоту III. (*տես Վերև էջ 90*):

Prof. Vetter, Die armenischen Apostelacten. II. Die Akten der Apostel Petrus und Paulus. Oriens Christianus, Roma 1903. 41 էջ:

В. Райтъ, Краткій Очеркъ Истории Сирійской Литературы. Переводъ съ англійскаго К. А. Тураевой, подъ редакціей и съ дополненіями проф. П. К. Коковцова. Съ приложеніемъ обзора коллекціи нитрійскихъ рукописей британскаго музея и спеціальной карты. СПБ. 1903. XIII×294. *Ընծան ուղարկել է աշխատութիւնը խմբագրող պրոֆ. Պ. Կ. Կոկովցեվը*:

Г. Халатлянкъ, Армянскіе Аршакиды въ „Исторіи Арменіи“ Моисея Хоренскаго. Опытъ критики источниковъ. Часть I изслѣдованіе, II матеріалы, Москва, 1903. I—XVI+400+143.

—Ueber die armenische Version der Weltchronik des Hippolytus, էջ 5:

—War Artasches von Armenien der Besieger des Krösus? 8 էջ: Vorträge gehalten auf dem XIII intern. Orientalischen Kongresse zu Hamburg, 1902.

А. С. Халановъ, Древнѣйшіе предѣли расселенія грузинъ по Малой Азіи, Тифлисъ, 1903 г. 70 էջ: (Записки Кавказскаго отдѣла Импер. Русск. Геогр. Общ. Книжка XXII, выпускъ 6-й).

ՄԵՐՈՎ ՎԱՐՊԱՎԵՑ

ԱՅՆ ԵՒ ԱՅՆՔ

«Vossische Zeitung» Գերմանական թերթը միջազգային վիճակագրական բիւրոյի տեղեկութիւնները վրայ հիմնուելով առաջ է բերում հետեւեալ վիճակագրական տեղեկութիւնները աշխարհիս բոլոր բնակիչները և աշխարհի առևտրական ընդհանուր շարժման մասին: